

R E C E N Z J E

Kazimierz Bem, *Calvinism in the Polish Lithuanian Commonwealth 1548–1648. The Churches and the Faithful* (St Andrews Studies in Reformation History), Brill, Leiden–Boston 2020, ss. 322, 41 kol. il., 5 map, ISBN 978-90-04-42481-4, ISBN 978-90-04-42482-1 (e-book)

Kazimierz Bem jest duchownym ewangelicko-reformowanym oraz znanym badaczem dziejów kalwinizmu w Polsce i w Europie. Oprócz wielu rozpraw i artykułów naukowych opublikował książkę „*Wilki i łagodne jagniątko Chrystusa*”. *Powstanie, rozwój i rola Holenderskiego Kościoła Reformowanego w XVI i XVII wieku* (Warszawa 2013) oraz *Słownik biograficzny duchownych ewangelicko-reformowanych. Pastorzy i diakonisy Jednoty Małopolskiej i Jednoty Warszawskiej 1815–1939* (Warszawa 2015). Recenzowana monografia, opublikowana w języku angielskim przez prestiżowe wydawnictwo Brill, ma na celu zapoznanie czytelników zagranicznych, niewładających językiem polskim, z historią wyznania ewangelicko-reformowanego w Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Przedmiotem szczególnej uwagi Autora jest powstanie i rozwój trzech Kościołów kalwińskich w państwie polsko-litewskim: Braci Czeskich w Wielkopolsce oraz Jednoty Małopolskiej i Jednoty Litewskiej, w okresie od połowy XVI do połowy XVII w.

Książka składa się z czternastu rozdziałów (w tym wstępu i zakończenia), podzielonych na trzy części. Pierwsza część, obejmująca wstępny rozdział pierwszy oraz rozdział drugi, zawiera zarys ustroju i społeczeństwa Rzeczypospolitej w epoce reformacji. Druga (rozdziały 2–7) skupia się na Kościołach kalwińskich, trzecia zaś (rozdziały 8–13) poświęcona jest wiernym. Rozdział trzeci dotyczy rozwoju ustroju i eklezjologii Kościołów ewangelicko-reformowanych od połowy XVI w. do synodu we Włodawie (1634 r.), który nadał ostateczny kształt strukturze trzech jednot. W rozdziale czwartym Autor skupia się na liturgii, w kolejnym zaś na dyscyplinie kościelnej. Rozdział szósty poświęcony jest duchownym, ich wykształceniu oraz roli w życiu wspólnoty wiernych. W rozdziale siódmym Autor przedstawił pobożność kalwinistów polsko-litewskich. Omawiając grupy wiernych, dużą wagę przywiązuje do szlachty, która wywierała decydujący wpływ na rozwój kongregacji. Rozdział ósmy zawiera omówienie konwersji, zarówno z innych wyznań na kalwinizm, jak i z kalwinizmu na katolicyzm. W kolejnym rozdziale Autor zajął się szerzeniem się kalwinizmu wśród mieszczaństwa i chłopów. Rozdział dziesiąty dotyczy wspólnot ewangelicko-reformowanych w miastach królewskich, a w następnym przybliżono relacje między luteranami a kalwinistami, ze szczególnym uwzględnieniem Prus Królewskich. W rozdziale dwunastym Autor skupił się na roli patronatu kobiecego w dziejach Kościoła kalwińskiego. Rozdział trzynasty omawia liczebność kongregacji ewangelicko-reformowanych. Ostatni rozdział zawiera podsumowanie pracy.

Kazimierz Bem podważa dominującą w polskiej historiografii tezę, jakoby reformacja była skazana na niepowodzenie. Z braku poparcia królewskiego i wskutek zachowania uprzywilejowanej pozycji Kościoła katolickiego wyznawcy konfesji ewangelicko-reformowanej pozostawali wprawdzie nieliczną mniejszością w społeczeństwie polsko-litewskim, jednak w niektórych ośrodkach kalwinizm potrafił zjednać nie tylko szlachtę, ale też mieszczań i w pewnym stopniu nawet chłopów. Działo się tak w miastach prywatnych, których właściciele nawet przez kilka pokoleń trwali w kalwinizmie oraz tam, gdzie udało się osłabić wpływy duchowieństwa

katolickiego. Bem krytykuje też twierdzenia niektórych historyków sympatyzujących z kontr-reformacją, jakoby w polsko-litewskim kalwinizmie zabrakło głębszej refleksji teologicznej, a zakładanie kongregacji wynikało jedynie z chęci utrzymania tańszego kościoła od katolickiego. Autor udowadnia, że m.in. dzięki studiom zagranicznym duchowieństwo ewangelicko-reformowane było dobrze zorientowane w piśmiennictwie zachodnioeuropejskich współwyznawców. Ponadto w połowie XVII w. utrzymywanie kongregacji w miastach prywatnych stało się kosztowne ze względu na liczne procesy sądowe wytaczane przez katolików. Wsparcie patronów wynikało zatem z przekonania religijnego, a nie interesu.

Najpoważniejszym niedociągnięciem książki jest wybiórcze traktowanie bibliografii i źródeł, zauważalne już we wstępie, w którym brakuje charakterystyki historiografii i przeglądu źródeł. Autor wykorzystał przede wszystkim literaturę polskojęzyczną, pomijając jednak wiele ważnych pozycji z ostatnich lat, takich jak książka Rafała Degiela omawiająca polityczną współpracę między ewangelikami a prawosławnymi¹, studium Katarzyny Meller o piśmiennictwie reformacyjnym², monografie Marioli Jarczykowej o radziwiłłowskim patronacie literackim³ oraz pracę zbiorową pt. *Ewangelicyzm reformowany w Pierwszej Rzeczypospolitej. Dialog z Europą i wybory aksjologiczne w świetle literatury i piśmiennictwa XVI–XVII wieku*⁴. Poza nielicznymi przekładami na język angielski, niemiecki lub polski Bem nie korzystał również z publikacji litewskich i białoruskich autorów, takich jak Ingė Lukšaitė⁵, Deimantas Karvelis⁶, Siamion Padokszyn⁷ i Liudmiła Iwanowa⁸. Na uwagę zasługiwałby też tom tematyczny czasopisma „Spadczyna” z 2003 r., poświęcony kulturowej i społecznej roli reformacji na Białorusi⁹.

Mimo że książka opiera się przede wszystkim na literaturze przedmiotu i źródłach drukowanych, Autor podjął próbę spenetrowania zasobów archiwalnych Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie, Archiwum Państwowego w Poznaniu, Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie, Archiwum Historycznego Państwa Litewskiego w Wilnie, Archiwum Parafii Ewangelicko-Augsburskiej św. Marcina w Krakowie oraz Muzeum Narodowego w Pradze. Cytowane przez niego dokumenty zostały przeważnie wytworzone przez jednoty lub poszczególne kongregacje ewangelicko-reformowane. Tymczasem ze względu na specyfikę patronatu magnackiego cenne archiwalia dotyczące reformacji znajdują się też w zespołach rodowych,

¹ R. Degiel, *Protestanci i prawosławni. Patronat wyznaniowy Radziwiłłów birżańskich nad Cerkwią prawosławną w księstwie słuckim w XVII w.*, Warszawa 2000.

² K. Meller, „Noc przeszła, a dzień się przybliżył”. *Studia o polskim piśmiennictwie reformacyjnym XVI wieku*, Poznań 2004.

³ M. Jarczykowa, *Książka i literatura w kręgu Radziwiłłów birżańskich w pierwszej połowie XVII wieku*, Katowice 1995; eadem, „Papirowe materie” Piotra Kochlewskiego. *O działalności pisarskiej sekretarza Radziwiłłów birżańskich w pierwszej połowie XVII wieku*, Katowice 2006; eadem, *Przy pogrzebach rzeczy i rytmy. Funeralia Radziwiłłowskie z XVII wieku*, Katowice 2012.

⁴ *Ewangelicyzm reformowany w Pierwszej Rzeczypospolitej. Dialog z Europą i wybory aksjologiczne w świetle literatury i piśmiennictwa XVI–XVII wieku*, red. D. Chemperek, Warszawa 2015.

⁵ I. Lukšaitė, *Reformacija Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje ir Mažojoje Lietuvoje: XVI a. trečias dešimtmetis – XVII a. pirmas dešimtmetis*, Vilnius 1999.

⁶ D. Karvelis, *Iš Radvilų giminės istorijos. Biržų kunigaikštystė ir jos visuomenė 1547–1655 metais. Monografija*, Vilnius 2015.

⁷ С.А. Падокшын, *Філасофская думка эпохі Адраджэння ў Беларусі. Ад Францыска Скарыны да Сімяона Полацкага*, Мінск 1990; *idem*, *Беларуская думка ў кантэксце гісторыі і культуры*, Мінск 2003.

⁸ Л. Иванова, *3 гісторыі Менскага кальвінскага збору*, „Спадчына” 2003, nr 1, s. 55–57.

⁹ „Спадчына” 2003, nr 1: *Адраджэнне й Рэфармацыя*, red. А. Хадыка.

takich jak Archiwum Warszawskie Radziwiłłów w AGAD¹⁰. Ponadto Autor nie wykorzystał zespołu nr 40 (Litewski synod ewangelików reformowanych – Lietuvos ewangelikų-reformatų sinodas) Biblioteki im. Wróblewskich Litewskiej Akademii Nauk w Wilnie.

Luki bibliograficzne szczególnie podważają uwagi Autora na temat kalwinizmu w Wielkim Księstwie Litewskim, którego specyfika została uchwycona przez niektórych autorów zachodnioeuropejskich, m.in. Hansa-Christiana Diedricha¹¹.

Drugim niedociągnięciem jest brak jednoznacznych definicji pojęć, którymi Bem posługuje się w opisie rzeczywistości. Owa tendencja została już uwypuklona przez Macieja Ptaszyńskiego na przykładzie wcześniejszych publikacji tegoż Autora, ale dotyczy też recenzowanej tu monografii¹². Zastrzeżenia budzi również periodyzacja. O ile rok 1548 jako *terminus a quo* jest w pełni akceptowalny ze względu na śmierć Zygmunta Starego, która stworzyła lepsze warunki do szerzenia reformacji, o tyle wybór roku 1648 jako *terminus ad quem* w ogóle nie został przez Autora uzasadniony. Wybuch powstania kozackiego, choć był katastrofą dla Rzeczypospolitej, nie wpłynął bezpośrednio na sytuację Kościoła ewangelicko-reformowanego. Wydaje się, że rozpoczęcie wojny polsko-szwedzkiej w 1655 r. lub zawarcie pokoju oliwskiego w 1660 r. stanowiłyby ważniejsze cezury dla losów polskiego protestantyzmu.

Niewątpliwym atutem książki jest bogaty aparat ikonograficzny, obejmujący 41 ilustracji. Oprócz map, które umożliwiają zobrazowanie zasięgu geograficznego reformacji w różnych regionach Rzeczypospolitej, Autor umieścił zdjęcia archiwalne i współczesne zborów, a także portrety duchownych i fundatorów.

Podsumowując, książka Kazimierza Bema dostarcza zagranicznym badaczom pożytecznego zarysu historii wyznania ewangelicko-reformowanego w państwie polsko-litewskim. Pomimo wielu interesujących tez wprowadzonych do obiegu naukowego podejście Autora pozostawia jednak nieco do życzenia pod względem warsztatu badawczego.

Andrea Mariani
(Poznań)

¹⁰ U. Augustyniak, *Źródła do badania stosunków wyznaniowych i narodowościowych w Wielkim Księstwie Litewskim XVII w. w Archiwum Warszawskim Radziwiłłów*, „Miscellanea Historico-Archivistica” 7, 1997, s. 155–167.

¹¹ H.C. Diedrich, *„Auf dem Weg zur Glaubenseinheit...“: Reformationsgeschichte Weißrusslands*, Erlangen 2005.

¹² Między badaczami wywiązała się interesująca polemika na temat ustroju Kościołów ewangelicko-reformowanych w dawnej Rzeczypospolitej; zob. K. Bem, *Ustroje kościołów ewangelicko-reformowanych w Rzeczypospolitej Obojga Narodów na przełomie XVI i XVII wieku*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 57, 2013, s. 123–153; M. Ptaszyński, *O znakach kościoła i ich znaczeniu. Polemika z Kazimierzem Bemem*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 58, 2014, s. 153–175; K. Bem, *O znakach, ściegach i ustrojach kościelnych oraz o różnicach prawdziwych i mniemanych – w odpowiedzi Maciejowi Ptaszyńskiemu*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 59, 2015, s. 249–257.